

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 7 Sayı: 35 Volume: 7 Issue: 35

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

LAİKLİK ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE'DE DİN VE TOPLUM: DÜNÜ, BUGÜNÜ VE YARINI
RELIGION AND SOCIETY IN TURKEY FROM THE PERSPECTIVE OF LAICISM:
YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW OF LAICISM IN TURKEY

Aykut SİĞİN*

Öz

Bu çalışmanın amacı, laiklik düşüncesi çerçevesinde Türkiye'de din kurumunun toplumsal yansımalarına bir göz atmaktır. Bu doğrultuda büyük çoğunluğu Müslüman olarak görülen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının Osmanlı'dan günümüze temel hatlarıyla dini bir analizi ve konuyla ilgili geleceğe yönelik kestirimler yapılmıştır. Ayrıca konu, laiklik-İslamcılık ekseninde öne çıkan olaylar ışığında çatışmacı bir yaklaşımla ele alınmış, sayısal bilgilerle desteklenmiş ve sonuçlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Laiklik, Şeriat, İslamcılık, Din, Müslüman, Cumhuriyet, Çatışma.

Abstract

The aim of this study is to have a look at the institution of religion within the framework of laicism. In this respect, a general religious analysis of the citizens of the Republic of Turkey from the Ottoman Empire to the current day was conducted and predictions regarding the issue were made. Besides, the issue was handled from a framework of conflict regarding the events that came to prominence in the perspective of laicism versus Islamism, supported by quantitative data and concluded.

Keywords: Laicism, Sharia Law, Islamism, Religion, Muslim, Republic, Conflict.

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, laiklik (ya da laisite)düşüncesi çerçevesinde Türkiye'de din kurumunun toplumsal yansımalarına bir göz atmaktır. Bu doğrultuda büyük çoğunluğu Müslüman olarak görülen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının Osmanlı'dan günümüze temel hatlarıyla dini bir analizi ve konuyla ilgili geleceğe yönelik kestirimler yapılmıştır. Ayrıca konu, laiklik-İslamcılık ekseninde öne çıkan olaylar ışığında çatışmacı bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Halen yürürlükte olan 1982 Anayasası'na göre "Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir". Laiklik, Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük (2011) tanımlamasına göre "devlet ile din işlerinin ayrılığı, devletin, din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi bakımından yansız olması" anlamına gelmektedir. Laiklik, Aydınlanma Hareketi'nin bir ürünüdür. Bilgin'e (2010: 603) göre "Hristiyan dünyada laikliğin gelişimi 16. yüzyılda başlayan ve Fransız İhtilali ile zirveye çıkan bir dizi siyasal, toplumsal, bilimsel, felsefi gelişmenin sonucudur". Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nden önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dini görünüme bakmakta fayda vardır.

2. OSMANLI'DA TEMEL DİN YAPISI

Osmanlı İmparatorluğu'nda en yaygın olarak kabul gören din İslamiyet'tir. Bu durum halktan padişaha kadar uzanmaktadır. Bununla birlikte, toplumda Musevilik ve Hristiyanlık

*Doktora Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

dinlerine (ve muhtemelen daha farklı inanç sistemlerine) inananlar da bulunmaktadır. Osmanlı, Müslüman olmayanlara tanıdığı inanç ve ibadet özgürlüğüyle de bilinmektedir (Karataş, 2006: 273). Öyle ki, "inançlarına dokunulmayan gayrimüslimler, ayrıntılara ilişkin bazı kısıtlamalar dışında gerek kilise ve havralarında toplu olarak gerekse evlerinde bireysel olarak rahat bir şekilde ibadet etme haklarına sahiptiler" (Karataş, 2006: 278).

Halkın çoğunluğunun Müslüman olması itibariyle Osmanlı'da örfi hukukla (Türk gelenek ve göreneklerinin dışına çıkmamak koşuluyla birlikte padişahın koymuş olduğu emir ve yasaklar) birlikte şer'i hukuk (İslam hukuku) uygulanmaktaydı. Ayrıca bilindiği gibi, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'da bulunan Abbasi Halifesi el-Mütevekkil'i İstanbul'a çağırmasından sonra halifelik kendisine geçmiştir (Buzpınar, 2004: 113). Bu durumu laiklik açısından incelediğimizde öncelikle devlet yönetimine değinmemiz gerekmektedir. Şer'i hukuka, ya da şeriata, bakıldığında devlet yönetimini doğrudan etkilediği görülmektedir. Örneğin, hukuk alanında hırsızlık yapanın elinin kesilmesi, evlilik dışı cinsel birliktelik yaşayanın değnek veya recm (taşlayarak öldürme) cezalarına çarptırılması ve dinden çıkanın öldürülmesi öngörülür. Ancak Osmanlı'daki uygulamalara baktığımızda bunun her zaman için geçerli olmadığını söylemek mümkündür. Örneğin, "Osmanlı tarih kaynaklarında recm cezasının tatbik edildiğine dair . . . tek örnek bulunmaktadır" (Mutaf, 2008: 584). Recm cezasının verilebilmesi için gerekli koşulların sağlanması zor olsa da (dört kişinin mahkemede şahitlik etmek üzere zina olayının gerçekleşmesini bizzat görmüş olması gerekmektedir) Osmanlı'nın yüzyıllarca hüküm sürdüğünü düşünürsek bu durum şer'i yasanın her zaman için uygulanmadığı anlamını taşıyabilir. Konuyla ilgili daha somut örneklerse Tanzimat döneminde gerçekleşen değişikliklerde görülebilir: 1843 yılında Müslümanlar ve gayrimüslimlere eşit haklar tanıyan bir ceza yasasının kabulü, 1844'te dinden çıkanın öldürülmesi hükmünün kaldırılması, 1869'da gayrimüslimlerin davalarına bakmak üzere laik olarak nitelendirilebilecek Nizamiye mahkemelerinin kurulması gibi.

Konuyla ilgili olarak eğitim kurumlarına bakıldığında da durum çok farklı değildir. "Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim her şeyden önce dinî bir mahiyet arz etmekte idi" (Günay & Güngör, 2009: 424). Din, adalet, eğitim meseleleriyle ilgilenen İlmiye sınıfı (Ulema) mensupları medrese eğitimi görmekte ve devlette söz hakları bulunmaktaydı. Devlet hiyerarşisinde en yüksek yetkiye sahip olan Şeyhülislam da bu aşamada laiklikten ziyade dini bir görünüme işaret etmektedir. Ancak Tanzimat'la birlikte kurulmaya başlanan ve II. Abdülhamit döneminde oldukça yaygınlaşan Batılı tarzdaki laik yapılı okullar imparatorluğu ve sonraki dönemde de Türkiye Cumhuriyeti'ni yöneten reformcu kadroyu yetiştirmesi açısından önemlidir.

3. CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEM

Batı yanlısı siyaset izleyen İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidarda olduğu dönemde eğitimin daha da modernleşmesi ve hukukun daha da laik bir hale getirilmesine yönelik girişimlerde bulunulmuştur. İttihat ve Terakki Fırkası'nın bu yaklaşımına karşı muhalif görüşler baş göstermede gecikmemiştir: Kimi çevreler 1908'in Ramazan ayında meyhanelerin ve tiyatroların kapanması, fotoğraf çekiminin yasaklanması ve kadın özgürlüğünün kısıtlanması yönünde birtakım ayaklanmalar gerçekleştirmişlerdir (Zürcher, 2013: 149). Nakşibendi tarikatı şeyhi Derviş Vahdeti ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, şeriata ve İslami anlayışın geri gelmesini istemeleri anlamında bu noktada kilit unsurlar olmuştur. Aslında Batılı etkiye rağmen şeriata tam anlamıyla yürürlükten kaldırıldığı söylenemez, çünkü aile kurumuna etkisi devam etmekteydi ancak görünen odur ki söz konusu kesim, laikliğin izlerinin dahi kalması istememekteydi. Netice itibariyle, istenilen karşıdevrim gerçekleşmemiş ve laikliğin ve laik düşüncenin ülke sınırları içerisinde gelişmesine engel olunamamıştır.

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle ve Osmanlı'nın savaşa katılmasıyla birlikte daha önceki dönemlerde tohumları atılmış olan ideolojik düşünceler tekrar tartışma konusu haline gelmiştir. Bu görüşlerden Osmanlılık, Osmanlı tahtını merkeze koyarken pan-Türkçülük (Turancılık), bütün Türklerin tek çatı altında toplanmasını öngörüordu. Benzer

şekilde pan-İslamcılık da İslam ümmeti arasındaki dayanışmaya vurgu yaparken tam karşısında, laiklik de dâhil olmak üzere, Batılı fikirlerin benimsendiği Batıcılık bulunmaktadır.Savaşın beklenenden uzun süreceğinin fark edilmesinden sonra Şeyhülislam'a danışılarak cihat ilan edilmiştir ancak beklenen yardım alınamamıştır. Bunun da kimi çevrelerin pan-İslamcılık'tan uzaklaşıp özellikle pan-Türkçülük'e sarılmasının sebeplerinden biri haline geldiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Takip eden dönemde verilen Milli Mücadele'nin ardından kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'ndeki birçok gelişmenin baş aktörü olan Mustafa Kemal Atatürk, laik bir devlet anlayışını savunmaktaydı. Milli Mücadele'nin kazanılmasının ardından birçok devrim gerçekleştirilmiş, saltanatın kaldırılması da bunlardan biri olmuştur. Bu doğrultuda, 1920 tarihli Hıyanet'i Vataniye Kanunu'yla birlikte saltanata dönüş çabasının artık yasadışı olduğu belirtilmiştir. Yine aynı paralelde halifelik'in kaldırılması da söz konusu olmuştur. Aslında ilk aşamada halifelik sadece dini bir memuriyet olarak düşünülmüştür ama bunun dahi birçok kişinin halifeyi bir lider olarak kabul etmesine neden olabileceği düşüncesiyle 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edilmiş ve takip eden dönemde halifelik kaldırılmıştır (Zürcher, 2013: 247-249).

4. CUMHURİYET DÖNEMİ I (TEK PARTİ DÖNEMİ)

Cumhuriyet döneminde sosyal hayat pozitivist bir bakış açısıyla yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır (Şen, 2008: 169). Bu açıdan bakıldığında Cumhuriyet rejimi (ve beraberinde getirmiş olduğu laiklik ilkesi) birçok kez "din düşmanı" veya "İslam karşıtı" olarak nitelendirilmiştir. Nitekim 1928 yılında anayasadaki "Devletin dini İslam'dır." ibaresi çıkarılmış, 1937 yılında laiklik ilkesi kabul edilmiştir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra din kurumu alanında görülen ilk ve en önemli değişikliklerden biriyse, toplumsal ilişkileri şeriata uygun şekilde düzenleyen Şer'ie ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması ve Diyanet İşleri Reisliği'nin (Başkanlığı) kurulması olmuştur. Şer'ie ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılmasının temel sebebi, dini işlere bakan bu kurumun, laiklik ilkesiyle tutarlılık gösterecek şekilde, devlet işlerine karışmasını önlemektir.

Milli Mücadele'nin sona ermesinden sonra büyük Hıristiyan cemaatlerin varlığının azalmasıyla birlikte Müslüman olmayanların oranının azalıp Müslüman olanların oranının artması ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte halifelik'in kaldırılmasının toplumsal etkilerine bakıldığında milliyetçilik ve laiklik arasındaki gerilim dikkat çekmektedir. Halifelik'in kaldırılıp laik bir devlet politikasının izlenmesiyle birlikte birleştirici bir işlevi olan dinin etkileri zayıflamış, bu da Türkler ve Kürtler arasında çatışmaların çıkmasına zemin hazırlayan nedenlerden biri olmuştur. Özellikle Nakşibendi tarikatı üyelerinden Şeyh Sait'in öncülük ettiği ayaklanma büyük ses getirmiştir. Bu isyanda Kürtler arasında sıkça görülen aşiret yapılanmasının bir yansıması olarak lider takımı özerk bir Kürdistan isterken halk tabakası şeriatın geri getirilmesini arzu ediyordu (Zürcher, 2013: 253).

Bu olaydan sonra ise Cumhuriyet tarihinin en önemli olaylarından biri olarak görülen Menemen Olayı gerçekleşmiştir. Menemen Olayı, bir sabah namazı esnasında kendisini Mehdi ilan eden Derviş Mehmet'in dini korumaya geldiğini söyleyip halkı etrafında toplamasıyla başlar. Alay komutanı yedek subay Kubilay olaya müdahale eder ancak Derviş Mehmet'in kendisini önce silahla yaralayıp ardından başını kesmesiyle hayatını kaybeder. Jandarmanın müdahalesiyle olay son bulmuştur. Atatürk, "Bu Cumhuriyeti ve bizim başımızı kesmektir." diyerek tepkisini belirtmiştir ve ilçenin haritadan silinmesini istemiş ancak daha sonra bu fikrinden vazgeçmiştir (Güner, 2006: 72).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na bakıldığında eğitimde birçok reformun yapılmış olduğu görülmektedir. Bu kanunla birlikte bütün eğitim öğretim kurumları Maarif Vekâleti (şimdiki adıyla Milli Eğitim Bakanlığı) çatısı altında toplanmıştır. Bu bağlamda, ilkökul programından Kur'an dersleri, ortaokul ve lise programlarından ise din, Arapça ve Farsça dersleri çıkarılmıştır (Özkan, 2006: 83). Batılılaşma ve laikliğe yönelik devrimler tarikat

mensuplarının barınıp ibadet ettikleri tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla devam etmiştir. Yine aynı doğrultuda tarikatlara destek sağlayan türbeler de kapatılmıştır.

Osmanlı'da kullanılan geleneksel başlık olan fesin yasaklanıp yerine Batı tarzı şapkanın getirilmesiyle toplum nazarında büyük tepki ve direnişlere neden olmuştur. Şariat hükümlerinin toplumsal hayattan iyice uzaklaştırılmasıyla erkeklerin birden çok kadınla evlenebilmesi izninin ve dini nikâhın kaldırılmasıyla olmuştur.

Bu noktada toplumun bütün bu reformlara bakışını değerlendirmekte fayda vardır. Karpat'a (2013: 350) göre,

Laiklik, bu yeni ilkeyi kabul etmeye zaten hazır olan aydınları derinden etkilerken köyler ve küçük şehirler, bir bütün olarak esaslı İslam âdet ve ananelerini muhafazaya devam ettiler. Laikliğin kültürel amaçları bu bölgelerde yüzeysel kaldı. Memleketin görece olduğu gibi bırakılan toplumsal yapısı ve gelenekleri, laikliğin akılcı ve bilimsel niteliklerine zıt bir düşünce örneği oluşturmaya devam etti.

Anlaşılabileceği üzere, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde laiklik aydın zümre tarafından benimsense de toplumun diğer kesimleri tarafından fazla kabul görmemiştir. Ancak eğitim imkânlarının artırılması, gelişen ekonomi gibi faktörlerin de etkisiyle laik dünya görüşünün yavaş yavaş toplumun aydın olmayan kesimleri arasında da belirli bir ölçüde onay aldığı görülmüştür.

5. CUMHURİYET DÖNEMİ II (ÇOK PARTİLİ DÖNEM)

Laikliği destekleyenler, bu alanda verilebilecek herhangi bir tavizin İslamcı devlet anlayışının hâkim görüş olana kadar ilerlemesinden korkuyorlardı (Karpat, 2013: 356). O dönemdeki tek parti olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), laikliğin sıkı bir savunucusuydu. Ancak siyasi partilerin kurulması ve çok partili hayata geçilmesiyle birlikte bu alanda birtakım yenilikler gözlenmiştir.

Millet Partisi ve Demokrat Parti din hürriyetini destekleyen partilerdi. Bu partilerle rekabet edebilmek anlamında CHP de din özgürlüğüyle ilgili konuları gündeme getirmiştir. CHP'nin Yedinci Büyük Kurultayı'nın Dokuzuncu Birleşimi'nde (1947) yapılan konuşmalarda laiklik konusunda esnekliğe gidilmesi gerektiği yönünde ifadeler yer almıştır. Delejelere göre laiklikten bütünüyle vazgeçmek geriye gitmek anlamını taşıırken dinî anlamda bazı serbestliklerin tanınması, manevi anlamda bir gerekliliktir. Bu dönemlerde imam yetiştirmek üzere Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullar açılmış, dinî eserlerin basımı daha rahat gerçekleşmiş ve padişahların türbeleri halka açılmıştır (Karpat, 2013: 359).

Ancak dinî özgürlüklerin artmasıyla birlikte "irticai eylemler" in arttığı da görülmektedir. Karpat'a (2013:361-362) göre Tıcani Tarikatı'nın eylemleri ve Fevzi Çakmak'ın cenaze töreninde gerçekleşen olaylar bunların en belirgin örnekleridir: Tarikat mensupları TBMM'de, o zamanki kanuna aykırı olmakla birlikte, Arapça ezan okumuş ve Atatürk heykellerini yıkmıştır; cenazede ise kimi gençlik grupları örneğin civar dükkânları saygı göstergesi olarak kepenk kapatmaya zorlamış, tabutu resmî törenin bir parçası olan top arabasından alarak ilahiler okuyan imamın arkasından gelen kalabalığın omzu üzerinde taşımıştır.

Resim 1: 05 Şubat 1949 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nin haberi. Hem "mezczub" ifadesi hem de küçük harfle başlatılan "arabca" sözcüğü, o zamanlar dine olan bakış açısını ortaya koymaktadır.

CHP bünyesindeki üyelere çıkan ve aslında birçok alanda CHP'den çok da farklı politikalar izlemeyen Demokrat Parti 1950'de iktidara geldikten sonra, daha önce Türkçülük hareketinin bir parçası olarak Türkçe okunmaya başlanan ezanın Arapça okunmasına geri dönmüştür. Bu dönemde devlet radyolarında Kur'an da okunmaya başlanmıştır. Ayrıca Demokrat Parti'nin CHP'yi "dinsiz" veya zaman zaman Marksizm'e göz kırpan siyasaları nedeniyle "komünist" ilan ettiği ve kendi dönemlerinde açılan cami ve imam hatip okullarının sayısının çokluğundan bahsettiği bilinmektedir. Aynı zamanda Demokrat Parti'nin tarikatların varlığını kabul ettiği ve Nurcuların desteğini aldığı da bilinmektedir.

1960'taki askeri darbenin ardından 1961 yılında kabul edilen yeni Anayasa bir öncekinden daha özgürlükçüydü. Bu bağlamda laiklik politikası da nispeten esnetilmiş ve İslam karşıtı olarak nitelendirilebilecek bir yönelimden ziyade "modern İslam"ın inşasına yönelik hareket edilmiştir. Örneğin, Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an'ın Türkçe tercümesini yayınlamış, toplumudini bilgiye, bir başkasını dinleyerek ulaşmak yerine, bizzat kendi okuyarak ulaşmaya teşvik etmiştir.

Süleyman Demirel iktidara geldiğinde Nurculara olan yakınlığı ve sol örgütleri baskılamak üzere dikkat çekiyordu. Siyasette öncesine nazaran daha etkin bir rol oynayan Alparslan Türkeş ise 1969 yılına kadar laiklik taraftarı bir tutum sergilerken bu dönemde İslam'a yaptığı vurguyla dikkat çekmiştir (Zürcher, 2013: 372). Bu noktada öne çıkan bir başka siyasetçi ise Necmettin Erbakan olmuştur. Genel itibarıyla farklı siyasi partilerin sahneye çıkmasıyla laiklik tartışmaları daha liberal bir çerçevede gelişmiştir.

1979 yılında komşu ülke İran'da Ayetullah Humeyni önderliğinde gerçekleşen İslam devriminin etkileriyle oldukça büyük olmuştur. Öyle ki, "İran siyasi İslam'ın yeniden canlanmasını sembolize eder; Lübnan, Pakistan, Afganistan ve İngiltere gibi ülkelerdeki fundamentalist gruplar, ruhani ve siyasi liderlik için İran'ı izlerler" (Heywood, 2013: 294). Durum böyle olunca Türkiye de bu devrimin etkilerini derinden hissetmiştir. Ayrıca devrimin etkileri, devrimi yaymak için İran'dan gelen insanlar tarafından da körüklenmiştir. Hatıratında devrimden sonra İran'da geçirdiği bir dönemi anlatan Vural (2012: 157), İslam devrimini "ihraç etmek" üzere Türkiye'ye gelen bir gruptan bahsetmektedir. Bu paralelde 6 Eylül 1980 tarihinde oldukça kalabalık bir topluluk Konya'da büyük bir miting gerçekleştirmiştir. Mitingde sarık, cübbe ve şalvar gibi genellikle İslam'la ilişkilendirilen giysiler giyen kişiler de bulunmaktaydı. Mitingde sürekli olarak dile getirilen isteklerden biri de şeriatın geri getirilmesiydi. O dönemde mitingin Erbakan önderliğinde yapıldığı iddia edilmiştir. Bu olay 12 Eylül Darbesi'ne sebebiyet veren faktörlerden biri olmuştur.

Askeri yönetimden sonra başbakan olan Turgut Özal'ın Nakşibendi tarikatıyla bağlantılarının olmasıyla birlikte bir keresinde Erbakan'ın İslami vasıflarıyla öne çıkan Milli Selamet Partisi'nden milletvekili olmaya çalıştığı bilinmektedir. Bu dönemlerde siyasal İslam dünya genelinde bir kıpırdanma içerisindeydi ve İslami değerlere itibar gösteren Özal iktidarını bile tedirgin kılıyordu.

Zürcher'e (2013: 416) göre,

1984'ten itibaren, gerek Kemalist ve gerekse sosyalist eğilimli basın, yeni camilerin inşası, mezunları artık üniversiteye girebilen imam hatip okullarının sayısındaki büyük artış, okul kitaplarında ve devlet denetimli radyo ve televizyonda dinsel içeriğin çoğalması, İslami yayınların ve kitapevlerinin sayısındaki artış, Ramazan ayında sigara veya içki içenlere saldırıların çoğalması gibi olaylarla kendini gösteren İslami akımların yükselişine sürekli dikkat çekmekteydi.

1986 yılında Müslüm Gündüz, Nur cemaatinin küçük bir uzantısı olan Aczmendi dergâhını kurmuştur. Siyah sarık ve cübbelerinin yanı sıra ellerinde bulundurdukları asayla dikkat çeken tarikat üyeleri, açıkça laik sisteme karşı olduklarını göstermeleri itibarıyla önem arz etmektedir. Tarikatın dergâhlarının başında "efendi" diye hitap edilen biri bulunmaktadır ve dergâhtakilerin hepsi kayıtsız şartsız efendinin dediklerini yapmak durumundadır. İslamiyet'in ilk Müslümanlar tarafından uygulandığı şekilde uygulanması gerektiğini savunan Aczmendiler, teknolojiyi kullanmayı mümkün olduğunda reddetmektedir. Diğer Nur cemaatlerinde olduğu gibi, Aczmendiler de ibadetlerinden sonra tesbihat yapmaktadır ama, diğer Nurculardan farklı olarak, bunu sesli bir şekilde topluca yapmaktadırlar. Bu sesli zikir ayinleri Kadiri tarikatının bir uygulaması olduğu gerekçesiyle diğer Nurcuların eleştirilerine sebep olmuştur. Tarikat lideri Gündüz'ün, gayrimeşru olduğu iddia edilen bir ilişkisinin medyaya yansımından sonra Aczmendiler popülerliğini yitirmiştir. Bu yıllardaki laiklik tartışmaları ve yansımaları aslında küresel ölçekte gitgide güç kazanan radikal İslam'ın habercisiydi. Öyle ki, tartışmalar sadece fikri boyutta kalmıyor, ölümlerle sonuçlanıyordu. Kesin olarak belirlenememekle birlikte, bu dönemde gerçekleşen birçok faili meçhul ölüm denkleminin bilinmeyenlerinden biri "radikal İslamcı düşünce" oluyordu.

Atatürkçü Düşünce Derneği'nin kurucularından ve sıkı bir laiklik savunucusu olan Muammer Aksoy oturduğu binanın içerisinde silahla öldürülmüş, ardından gazeteleri arayan kişiler İslami İntikam Örgütü ve Müslüman Kardeşler gibi örgütler adına suçu üstlenmişti. Arabasındayken silahlı bir saldırı sonucu öldürülen Çetin Emeç'in cinayetiniyse bir kişi Türk-İslam Komandoları Birliği adına kabul etmişti. Daha sonra İslami Hareket Örgütü adına çalışan kişilerin cinyeti işlediği belirtilmiştir. Eski bir imam olan Turan Dursun'un daha sonra yazdığı eserlerde İslam dinini eleştirmesi sebebiyle tehditler aldığı bilinmektedir. Evinin önünde uğradığı bir suikast sonucu yaşamını yitiren Dursun'un ölümünün ardından yine İslami Hareket Örgütü çıkmıştır. Dursun kimi çevrelerce bugün "Türkiye'deki ateistlerin atası" olarak bilinmektedir. Örtünmenin İslam'ın bir gerekliliği olmadığını savunan, konuyla ilgili sürekli tehditler aldığı söyleyen ve Aksoy'un ölümünü duyduktan sonra kendisini bir endişe sardığını belirten İslam araştırmacısı Bahriye Üçok bir gün evine gelen paketin patlamasıyla hayatını kaybetmiştir. Laiklik ve Atatürkçülük üzerine birçok yazısı olan Ahmet Taner Kışlalı da arabasının üzerine konulmuş paketin patlamasıyla birlikte hayatını kaybetmiştir. Aksoy ve Üçok cinayetlerine ilişkin yazan ve radikal İslamcıların İran ve Suudi Arabistan bağlantılarını ortaya çıkaran Uğur Mumcu'nun da bir patlama sonucu ölmesi laiklik taraftarlarının büyük tepkisine neden olmuştur.

Bu gibi olaylar azınlık olan (ve genellikle Sünni çoğunluğa karşılık laikliği destekleyen) Alevileri endişelendirmiş, seslerini duyurmak üzere Sivas'ta Pir Sultan Abdal Festivali'ne katılmalarına neden olmuştur. Katılımcılardan biri, Kur'an'a inanmadığını açık bir şekilde belirten Aziz Nesin'dir. Nesin'in konuşması kışkırtıcı bulunmuş ve bir grup radikal İslamcı Sünni Müslüman festival alanına doğru yürüyüşe geçmiştir. "Kahrolsun laiklik" sloganıyla Madımak Otel'i'ne giden grup, oteli ateşe vermiş ve 37 kişinin ölümüne sebep olmuştur (Nesin,

bunlardan biri değildir).Netice itibariyle,“Çorum Katliamı” ve “Maraş Katliamı” olarak bilinen büyük ölçüde dinî temelli bu olaylara bir de “Sivas Katliamı” eklenmiştir.

90’lı yıllarda etkisini gösteren bir başka akım da Fethullah Gülen’ininki olmuştur. Gülen, Nurcu hareketten gelmektedir ve fikirlerini elinde bulundurduğu eğitim kurumları aracılığıyla yaymaktadır. İslamiyet’in Batı teknolojisiyle harmanlandığı bir sistemin izlendiği bu kurumların sadece Türkiye’yle sınırlı kalmayıp dünyanın birçok yerinde bulunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Gülen, şahsına ait internet sitesinde laiklik ile ilgili ılımlı yorumlarda bulunmuştur. Ayrıca Gülen, dönemin siyasi gerginlikleri arasında dinsel nefreti körüklemekle suçlanmış ve yaşamak üzere Amerika’ya gitmek zorunda bırakılmıştır. Gülen, faaliyetlerini Amerika üzerinden yönetmeye devam etmektedir.

İslamcı görüşe sahip Erbakan’ın başbakanlık yaptığı süreçte önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1996 yılında Ankara Kocatepe Camisi’nde bir grup, şeriat istediğini belirtmiş, 1997 yılında Erbakan şeyhler ve tarikat liderlerine iftar yemeği vermiş, Ankara Sincan Belediye Başkanı Filistinlileri desteklemek amacıyla Kudüs gecesi düzenlemiş ve yine Fatih Camii’nde bir grup, şeriat sloganları atmıştır. Bu gibi olaylar üzerine (“post-modern darbe” olarak da bilinen) 28 Şubat sürecinde, Milli Güvenlik Kurulu laikliğin, ülkenin demokratik özelliğinin bir teminatı olduğunu vurgulamıştır ve laiklik çerçevesinde hareket edilmesi gerektiğini hükümete bildirmiştir. Bu noktada en dikkat çekici gelişmelerden biri, sekiz yıllık zorunlu eğitime geçilmesi ve bu doğrultuda imam hatip okullarının ortaöğretim bölümlerinin kapatılması olmuştur. Söz konusu okullardan mezun olanların bir süre sonra devlet kurumlarına yerleşip devletin laik yapısına zarar verebileceği düşünülmekteydi. 1999 yılında getirilen katsayı uygulaması ile bu okullardan mezun olanların İlahiyat dışındaki bölümlere girmeleri oldukça zor hale getirildi ve dolaylı olarak bu okullara olan ilginin azalması sağlandı (Demirer, 2012: 293).

Bu gelişmeler çerçevesinde Erbakan’ın Refah Partisi yasaklanmış, kendisine önce 5 yıl, sonra ömür boyu sürecek siyaset yasağı getirilmiştir. Ancak aynı partiden İstanbul Belediye Başkanı seçilmiş olan Recep Tayyip Erdoğan’ın Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)2002 seçimlerini kazanmış ve İslamcı ideolojinin meclisteki temsilinin devamını sağlamıştır.

6. GÜNÜMÜZ TOPLUMU: TÜRKİYE, İRAN OLUR MU?

Erdoğan imam hatip eğitimine sahip bir liderdir. Aynı zamanda dini söylemleriyle de ön plana çıkmaktadır. Üstelik başbakan olmadan önceki bir konuşmasında “Hem laik, hem Müslüman olunmaz!” diyerek dine dayalı bir devlet anlayışı olduğunu sinyallerini vermiştir. Bu doğrultuda, laiklik savunucuları bir kez daha şeriat tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Ancak geçen zaman, Erdoğan’ın din temelli bir devlet düzeni istemediğini söylediği birçok konuşmayı ortaya koymuştur.Yine de iktidardayken gerçekleştirdiği kimi uygulamalar laiklik-İslamcılık bağlamında birçok tartışmaya zemin hazırlamıştır.

Erdoğan’ın sıklıkla kullandığı bir argüman olan türban/başörtüsü (Aksoy’a [2005: 16]göre bu iki kavram farklı ideolojik görüşlere gönderme yapmakta, “türban” ifadesi laik Cumhuriyet rejimini savunanlar, “başörtüsü” ifadesi ise İslami kesim olarak adlandırılan kesim tarafından kullanılmaktadır. Tarafsızlık ilkesi adına, bu çalışmada her iki ifade bir arada kullanılacaktır.)yasağı tartışması, AKP iktidarıyla birlikte farklı bir kulvara girmiştir. Hükümet öncelikle (birtakım uğraşlar sonucu) yükseköğretim kurumlarına türban/başörtüsü serbestisini getirmiştir. Türban/başörtüsü sorununun, temel olarak üniversite okumak isteyen imam hatip liselerinden mezun kız öğrenciler ekseninde oluştuğu düşünüldüğünde (Demirer, 2012: 294)bu adım, sorunun çözümüne yönelik radikal bir adım olarak nitelendirilebilir.Konuyla ilgili bir diğer gelişme de kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan kadınlar için aynı serbestliğin getirilmesi oldu.Bir süre sonra ise ortaöğretim kurumlarında okuyan öğrencilere türban/başörtüsü serbestisi getirilmiş, bu birçok çevreden konuya ilişkin tepkiler gelmesine sebep olmuştur.Bunun sebebi, türbanın/başörtüsününün 14-15 yaşlarına kadar inmiş olması ve bu yaştaki öğrencilerin kendi hür iradeleriyle örtünmeye karar verebilecek akli olgunlukta olmadıkları düşüncesidir. Buna göre, bu yaştaki öğrenciler kendileri istediği için değil, çevre

baskısı sonucunda örtünmektedir. Aynı düzlemde, küçük yerleşim yerlerinde çoğunluğu türbanlı/başörtülü olan öğrenciler içerisinde açık olanların da çevre baskısıyla kapanmaya zorlanabileceği ileri sürülmektedir. Türban/başörtüsü ayrıca Meclis'te de serbest olmuş, 2 Mayıs 1999'da ant içme törenine kapalı geldiği için Meclis'ten çıkartılan Fazilet Partili Merve Kavakçı'dan 14 yıl sonra başörtülü milletvekilleri Meclis'e girmeye başlamıştır.

Eğitim alanından devam edilecek olursa, 4+4+4 eğitim sistemiyle birlikte imam hatip ortaöğretimi yeniden açılması göze çarpmaktadır. Önce katsayı farkının azaltılması, sonra da tamamen kaldırılması imam hatip liselerinden mezun olan öğrencilerin üniversitede İlahiyat dışındaki alanları da seçilebilmesini kolaylaştırmıştır. Bunun yanı sıra, okul tercihlerinde sisteme giriş yapmayan 45 öğrencinin otomatik olarak bir imam hatip lisesine atanmış olması tartışmalara konu olmuştur.

Resim 2. Eğitim İlke Sen üyeleri okullarda türban/başörtüsü yasağının kaldırılmasını istiyor

Bu uygulamaların dışında, AKP iktidarı süresince tarikat ve cemaatlerin toplum içinde daha faal oldukları gözlemlenmiştir. Örneğin, Sakarya'da bulunan halk plajına gidip İsmail Ağa Camii İlim ve Hizmet Vakfı'ndan geldiğini söyleyen bir kişi kadınlara örtünmeleri gerektiğini yazan bir broşür dağıtmıştır (<http://www.cnnturk.com/haber/turkiye/sakaryada-plajdaki-kadınlar-kapanin-brosuru-dagitildi>). Aynı şekilde, Soma'da yaşanan maden kazası sonrası İsmailağa Cemaati hatim indirmek üzere Afrika'dan getirilen öğrencileri ve yine kendi bünyesindeki 50 kadar hocayı Kur'an okuyup vaaz vermek için bölgeye göndermiştir. Bir dönem yakın oldukları bilinen hükümet ve Gülen Cemaati ise 17 Aralık sürecinden itibaren birbirlerine karşı zıt duruş sergilemektedirler.

Laiklikle doğrudan bir ilgisi bulunmamakla birlikte 2003 yılında İstanbul'da gerçekleşen saldırılar da radikal İslam ve küresel boyutta yorumlanışı açısından önemlidir. İki ayrı tarihte gerçekleştirilen saldırılardan ilki Neve Şalom ve Beth İsrail Sinagogları, ikincisi de İngiliz Konsoloslugu ve HSBC Bankası'nın genel müdürlüğü yakınlarında gerçekleşmiştir. Sorumluluğu, dünya genelinde varlığını sürdüren El Kaide örgütü üstlenmiştir.

7. SAYISAL BİLGİLER

Türkiye'deki mevcut dini görünüme sayısal veriler üzerinden de bakmakta fayda vardır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı'nın desteğiyle 2014 yılında yapmış olduğu alan çalışmasına göre belirlenmiş olan ve yerleşim yeri, cinsiyet, yaş grubu, eğitim durumu, çalışma durumu ve eğitim durumu gibi çeşitli değişkenlerden oluşan tablo aşağıdaki gibidir (2014: 3). (Çalışma, Türkiye sınırları içerisindeki bütün yerleşim yerlerini

kapsamaktadır. Veri, 15 Mayıs–20 Eylül 2013 tarihleri arasında 37.624 hane üzerinden toplanmıştır.)

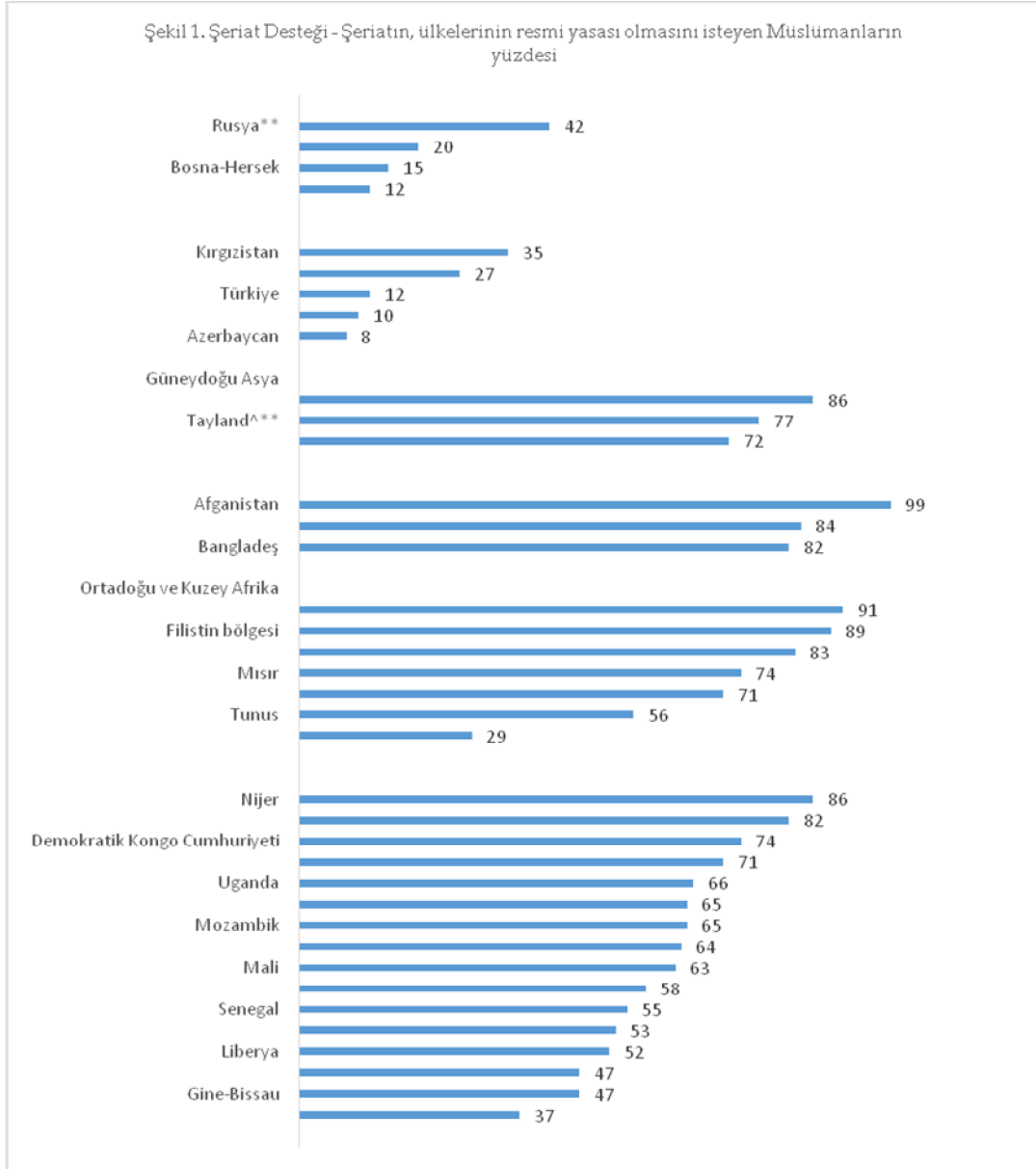
Tablo1. Temel niteliklerine ve dini mensubiyetine göre kişi oranı

Temel nitelikler	Dini Mensubiyet - %			
	Toplam	İslamiyet	Diğer	Cevap vermeyen
Toplam	100	99,2	0,4	0,5
Yerleşim Yeri				
Kent	100	99,1	0,4	0,6
Kır	100	99,5	0,4	0,1
Cinsiyet				
Erkek	100	99,1	0,4	0,5
Kadın	100	99,3	0,4	0,4
Yaş grubu				
18-24	100	99,1	0,7	0,3
25-34	100	99,3	0,2	0,5
35-44	100	99,2	0,4	0,5
45-54	100	99,1	0,4	0,5
55-64	100	99,0	0,2	0,8
65+	100	99,5	0,4	0,1
Eğitim durumu				
Okur-yazar değil	100	99,7	0,2	0,1
Bir okul bitirmedi	100	99,6	0,1	0,3
İlkokul	100	99,5	0,2	0,4
İlköğretim/ortaokul veya mesleki ortaokul	100	99,5	0,3	0,2
Lise veya mesleki lise	100	99,2	0,5	0,3
2 veya 3 yıllık yüksekokul	100	98,5	0,3	1,3
Lisans ve üstü	100	96,7	1,4	1,9
Çalışma durumu				
Çalışan	100	99,0	0,4	0,6
Çalışmayan	100	99,3	0,4	0,3
Medeni durum				
Bekâr	100	98,4	1,0	0,6
Evli	100	99,4	0,2	0,4
Dul	100	99,5	0,2	0,4

Diğer: Hristiyanlık, Diğer dinler, Herhangi bir dine mensup değilim seçeneklerini kapsamaktadır.

Değişkenlere göre tablo yorumlandığında, hiçbir değişkende büyük farklılıklar olmadığı görülmektedir. Ancak yerleşim yerine bakıldığında, kentteki Müslüman oranının kırdaki Müslüman oranına göre daha az olduğu görülmektedir. Cinsiyet değişkenine bakıldığında Müslüman olan erkeklerin oranının Müslüman olan kadınların oranından daha az olduğu göze çarpmaktadır. Yaş değişkeni değerlendirildiğinde yaşın artmasına bağlı olarak doğrusal bir oranlama olmadığı görülmektedir ancak en düşük yaş grubu olan 18-24 yaş grubunda diğer dinlere mensup olduğunu ya da herhangi bir dine mensup olmadığını ifade edenlerin oranı diğer yaştakilere göre daha fazladır. Bu durumun AKP iktidarının “dindar nesil yetiştirme” politikasının oluşumunda etkili olup olmadığı tartışılabilir. Eğitim durumunda da doğrusal bir orantı görülmemektedir ancak en yüksek eğitim durumu olan lisans ve üstündeki Müslümanlık oranının düşüşü ve diğer dinlere mensubiyet veya hiçbir dine mensup olmama durumundaki oranın artışı dikkat çekicidir. Medeni duruma bakıldığında da bekâr olanların İslamiyet mensubiyeti oranının evli ve dul olanlara göre daha az olduğu, farklı bir dine mensup olma veya hiçbir dine mensup olmama durumununsa daha fazla olduğu görülmektedir.

Amerika’da bir araştırma merkezi olan Pew Research Center’in 2013 yılında şeriata yönelik yaptığı bir araştırmanın sonuçları da aşağıdaki şekildedir. (Çalışma, 39 ülkedeki 38.000 Müslümanla yüz yüze görüşme şeklinde gerçekleştirilmiştir.)

^Görüşmeler, sadece beş güney bölgesindeki Müslümanlarla yapılmıştır.
 **Soru, "Şeriat Müslüman bölgelerin yasası olmalı mı?" şeklinde değiştirilmiştir.
 Bu soru Özbekistan'da sorulmamıştır.

Grafiğe bakıldığında Türkiye’de şeriat hükümlerinin geçerli olmasını isteyen Müslümanların oranının bütün ülkeler arasında nispeten düşük olduğu görülmektedir. Diğer yandan, Orta Asya ülkeleri arasındaki duruma bakıldığında Türkiye’de şeriat isteyenlerin oranının Azerbaycan ve Tacikistan’da şeriat isteyenlerin oranının üzerinde olduğu görülmektedir. Bu durumda bir zamanlar bu ülkelerin bağlı olduğu Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin “din karşıtı” anlayışının etkili olduğu savunulabilir.

8.SONUÇ: HEM LAİK HEM MÜSLÜMAN OLUNUR MU?

Bu soru, öznesine göre farklı cevaplara işaret eder. Laiklik, devletin dine olan mesafesini belirtir. Örneğin, farklı dinlere mensup bireylerin yaşadığı bir toplumda devletin laik olması demek, söz konusu dinlere mensup bireylerden hiçbirine dinî temele dayanan ayrıcalıklar tanınmaması demektir. Bu çerçeveden bakıldığında, devlet hem laik hem

Müslüman olamaz. Konu bireyler kapsamında incelendiğindeyse aynı doğrultuda bir sonuca (ama farklı sebeplerle) ulaşılmaktadır: Bir birey hem laik hem Müslüman olamaz. Bunun nedeniyse laikliğin birey tarafından değil, devlet tarafından benimsenebilen bir ilke olmasıdır.

İslamiyet'in yalnızca bir din değil, aynı zamanda bir yönetim biçimi olması itibariyle laiklik ve İslamiyet arasında sürekli bir çatışmanın olması kaçınılmazdır. Büyük çoğunluğu Müslüman olan Türkiye'nin, bu bakımdan şeriatla yönetilen ülkelerden farklı bir konumda olduğu şüphe götürmez. Bu durum, İslamcı görüşteki kesimde genellikle olumsuz olarak yorumlanırken laik görüşteki kesimde olumlu olarak algılanır. Bu tartışma aslında bir Doğu-Batı tartışmasıdır. Türkiye, jeopolitik konumu nedeniyle hem biraz Batılı hem de biraz Doğulu ama aynı zamanda da ne tam Batılı ne de tam Doğulu olmuştur.

Resim 3. Türkiye, hem Batı'nın hem de Doğu'nun düşüncelerini barındıran bir toplumsal yapıya sahiptir

İlk uygulamaya konulduğu günden bugüne benimsenme oranı açısından büyük bir fark olduğu aşikâr olan laiklik görüşü, toplumsal birçok gerilimin kaynağı olmuştur. Öyle ki, görüşün filizlendiği Fransa'da bile laiklik karşıtı düşünceler zaman zaman seslerini yükseltmektedir. Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu'na (2005: 80) göre,

Şimdiye kadar rastlanmadık güçlükler, giderek artan sayılarda peydahlanmıştır. Bunlar, kamusal hizmetlerde, özellikle de okulda ve iş âleminde, cemaatçi inançları genel kurallara baskın çıkarmaya yönelik hak talepleri aracılığıyla laik gerekliliğin zafiyete uğratıldığına tanıklık etmektedirler. Laisite ilkesi, bugün sanıldığından çok daha fazla kesimlerde çıkmaza girmiştir. Komisyonumuz, karşılaşılan güçlüklerin bugün henüz azınlıkta kaldığının bilincindedir. Ancak bunlar gerçektir, etkilidir ve laisitenin işlevsizleştirilmesinin habercisidir; kaldı ki, bu fenomenlerin yakın tarihli ve hızlı yaygınlaşması kaygı vericidir. Bu güçlükler öncelikle kamu hizmetlerini etkileyerek, görevlilerin elini kolunu bağlamaktadır. İş âlemini bunlardan bağışık tutmak da artık mümkün değildir.

İslamiyet'in Türkiye'de siyasetteki rolüne bakıldığında belki de laiklik ilkesine tamamen zıt düşecek bir biçimde aktif olduğu görülmektedir. Narlı'ya (2014: 31) göre "hükümetler, laiklik karşıtı şeriat yanlısı güçlere karşı karmaşık ve çelişkili yanıtlar vermiştir; kimi zaman laiklik ilkesini güvence altına alabilmek için yeni anayasal düzenlemeler getirmiş, kimi zaman da laiklik ilkesini temelde zedelemeyen, fakat uzun dönemde siyasi sonuçları sorgulanabilecek ödünlere başvurmuşlardır".

Tüm bunlar değerlendirildiğinde Türkiye’de laikliğin geleceğini tam olarak kestirmek şu an için oldukça güç görünmektedir. Bir tarafta köklerini çoktan salmış bir sistem, diğer yanda da büyük bir Müslüman çoğunluk ve İslamiyet’in beraberinde getirdiği, devlet işlerine doğrudan müdahale eden bir kurallar bütünü bulunmaktadır. Ancak şu bir gerçektir ki özellikle türban/başörtüsü serbestisiyle birlikte Türkiye’de laiklik, geri dönüşü oldukça zor olan bir yola girmiştir. Bu serbestliğin geriye alındığı bir senaryo düşünüldüğünde, toplumun büyük çoğunluğunun şiddetli tepkiler göstereceğini öngörmek mümkündür. Bununla birlikte Robinson’a (2011: 72) göre, İslam’ın yeniden canlanıyor oluşu akıllara Türkiye’de İslami bir devrimin gerçekleştiğini getirmemelidir.

Laiklik taraftarlarının endişe duyduğu konulardan biri olan herhangi bir dini sembole izin verilmesinden sonra devamının gelecek olması korkusu, şu an için ayakları yere basan bir korku olarak görünmemektedir. Bunun temel sebebi, tarihi süreç içerisinde türbanın/başörtüsünün laiklik-İslamcılık ekseninde dini çağrışımlarından ziyade, siyasi çağrışımlarının öne çıkarılmış olmasıdır. Ancak kılık kıyafet konusu üzerinden gidilecek olursa, örneğin, erkeklerde sakalla kamu kurum ve kuruluşlarında çalışma durumu söz konusu olursa bu konu tartışılmak üzere meşru bir zemin üzerine oturtulabilir. Bu noktada da laikliğin sınırlarının tekrar çizilmesi konusu gündeme gelebilir.

Sonuç itibarıyla, laiklik, bir tarafıyla Doğu’ya, diğer tarafıyla da Batı’ya bakan bir toplumun Batı’ya bakan yanının parlatılması anlamını taşımaktaydı. Batı’daki Aydınlanma Düşüncesi’nin Osmanlı toplumu üzerindeki yansımalarından biri olan laiklik, farklı çevreler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Ancak görünen odur ki, Osmanlı’nın Batı’ya karşı güçsüz düştüğünü (ki bunun en büyük sebeplerinden biri yine Batı temelli bir düşünce olan milliyetçilik olmuştur) anladığı dönemlerdeki eğilimlere bakılırsa aktörlerden bağımsız olarak yine az çok laik bir devlet modeli benimsenecekti. Bugün laikliğin geldiği noktanın toplumsal izdüşümünü tam olarak anlamak içinse belli bir sürenin geçmesi gerekiyor gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

- AKSOY, Murat. (2005). Başörtüsü-Türban. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- BUZPINAR, Ş. Tufan (2004). Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, S. 1, s. 113-131.
- CHP Yedinci Büyük Kurultayı Dokuzuncu Birleşim. (1947).
- DEMİRER, Yücel. (2012). Modernleşen Türkiye’de Din., Alp kaya, F. ve Duru, B. (Editörler). 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim. 2. Baskı. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2014). Türkiye’de Dini Hayat Araştırması. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- GÜNAY, Ünver. ve GÜNGÖR, Harun. (2009) Türklerin Dini Tarihi (5. Baskı). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- GÜNER, Deniz. (2006). 1930-1933 Yılları Arasında Türkiye’deki İrticai Faaliyetler ve Basındaki Yansımaları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Heywood, ANDREW. (2013). Siyasi İdeolojiler (5. Baskı). Ankara: Adres Yayınları.
- ILGAZ, Turhan. (Der. ve Çev.). (2005). Avrupa’da Laiklik, Demokrasi ve İslâm Tartışmaları. Ankara: Paragraf Yayınevi.
- KARATAŞ, Ali İhsan. (2006). Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 1, s. 267-284.
- KARPAT, Kemal H. (2013). Türk Demokrasi Tarihi (4. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- MUTAF, Abdulmecit. (2008). Teorik ve Pratik Olarak Osmanlı’da Recm Cezası: Bazı Batı Anadolu Şehirlerindeki Uygulamalar, Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, S. 4, s. 573-597.
- NARLI, Nilüfer. (2014). Türkiye’de Laikliğin Konumu. Cogito, S. 1, s. 23-31.
- ÖZKAN, Feriha. (2006). Atatürk’ün Laiklik Anlayışının Eğitim Sistemimizdeki Yansımaları (1919-1938), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ROBINSON, Deborah. (2011). The Rise of Islam in Turkey: Opportunity or Obstruction for the West?, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Virginia: National Defense University Joint Forces Staff College.
- SERİN, İsmail. (Editör). (2010). Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik, Bursa: Asa Kitabevi Yayınları.
- ŞEN, Hasan. (2008). Cumhuriyetin Modernleşme İdeolojisi ve Bir Muhalefet Söylemi Olarak İslâmi Gelenek: 1923-1960 Dönemi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türk Dil Kurumu. (2011). Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- VURAL, Meltem. (2012). Şu Dağın Ardı İran (10. Baskı). İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- ZÜRCHER, Erik Jan. (2013). Modernleşen Türkiye’nin Tarihi (28. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.